

«Նոր ժամանակի կրթություն» ՀԿ

ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑ

ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Հետազոտության թեման՝
առանձնահատկությունը:

Գրաձանաչության կազմակերպման

Առարկան՝ Դասվար

Հետազոտող ուսուցիչ՝ Շաքե Գալոյան

Ուսումնական հաստատություն՝ Վ Սասնաշենի Ս. Մանուկյանի անվան
հիմնական դպրոց

Բովանդակություն

Ներածություն-----	3
Գրաճանաչության կազմակերպման առանձնահատկությունները-----	4
Եզրակացություն-----	19
Օգտագործված գրականության ցանկ-----	20

Ներածություն

Թեմայի կարևորությունը: XX դարի վերջին տասնամյակում սկսվեց և XXI դարի սկզբում առանձնահատուկ քննարկման նյութ դարձավ կրթության գործընթացի անհատակողմնորոշվածության սկզբունքը, որը հատկապես կարևորվում է նախադպրոցական և կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխաների հետ աշխատելիս: Անհատակողմնորոշիչ ուսուցման սկզբունքի համաձայն ուսումնական գործընթացի կենտրոնում՝ գլխավոր դերում աշակերտն է, նրա շահերը, հակումներն ու հետաքրքրությունները, պահանջմունքների ըմբռնումը, ուսումնական գործընթացում նրա ակտիվ մասնակցության ապահովումը: Այս ամենը հատկապես կարևորվում է 6 տարեկաններով համալրված առաջին դասարանում, քանզի այդ երեխաները, դպրոց մտնելով, հայտնվում են նոր հասարակական միջավայրում՝ իրենց համար գրեթե անծանոթ, նոր սոցիալական պայմաններում: Անատարկելի է, որ ոչ բոլոր երեխաներն են մանկապարտեզից դպրոց եկել և ոչ բոլոր երեխաներն են այդ տարիքում ունենում հաղորդակցական, համագործակցային ունակու-թյունների անհրաժեշտ մակարդակ: Առաջին դասարանցիների համար չափազանց դժվար է հաղթահարել մինչ այդ իրենց անծանոթ գործունեության ձևի խոչընդոտները, անծանոթ հարաբերությունները և դրանցից բխող բարդությունները, նոր՝ աշակերտի կարգավիճակը և այլն:

Մեր երկարամյա աշխատանքային պրակտիկայի և նպատակային ուսումնասիրությունների ընթացքում (շուրջ 25 տարի) մի քանի անգամ փոխվել է ուսուցման մեկնարկային տարիքը: Այդ ժամանակահատվածում մենք ականատեսն ու մասնակիցն ենք եղել մի դեպքում՝ յոթ, մեկ այլ դեպքում՝ վեց, վերջին տարիներին արդեն՝ 6 տարեկան երեխաների ուսումնական գործընթացում, մասնավորապես՝ նրա սկզբում աշակերտ դարձած նախադպրոցականների կրած դժվարությունների հաղթահարման գործընթացին:

Թեմայի նպատակը: Ուսումնասիրել ուսումնական տարվա ավարտին առաջին դասարանների աշակերտների կարգալու կարողությունների և խոսքի զարգացման մակարդակները: Նախագծել

և ստուգել վաղ ուսուցման պայմաններում սովորողներին գրաճանաչ դարձնելու գործընթացի 3 փուլերում ծագած դժվարությունների հաղթահարմանը և արդյունավետության բարձրացմանը միտված մեր մշակած գիտամեթոդական երաշխավորությունները:

Գրաճանաչության կազմակերպման առանձնահատկությունները

Հայ գրաճանաչության պատմությունը հարուստ է երեխաներին գրաճանաչ դարձնելու արդյունավետ պրակտիկայով և դրա վրա հիմնված տեսությամբ, որոնց մեջ առկա բազմաթիվ մեթոդական մոտեցումները և գործնական հանգուցալուծումներն այսօր էլ արդիական են ու կիրառելի ինչպես քառամյա կրտսեր դպրոցում, այնպես էլ սակավակազմ դպրոցներում:

Առաջնորդվելով գրաճանաչության գործընթացի ավանդական և ժամանակակից մոտեցումներով՝ շահեկան է այն կազմակերպելիս կիրառել աշակերտակենտրոն, անձնակողմնորոշիչ նոր մեթոդներ՝ փոխելով, ճկուն դարձնելով գրաճանաչության դասի կառուցվածքը, հաշվի առնելով գրաճանաչ դարձող սերունդների միջև գոյություն ունեցող մտավոր, ֆիզիկական, հոգեբանական, տարիքային և այլ տարբերությունները, նրանց՝ բազմաբնույթ մտածողության ընձեռած լայն հնարավորությունները:

Հաշվի առնելով, որ գրաճանաչության ուսուցման փուլի վերջնանպատակը սովորողների՝ հասկանալով կարդալու և գրելու կարողությունների ձևավորումն է, և աշխատանքն այբբենարանով համարվում է արդյունավետ, եթե ուսումնական տարվա ավարտին աշակերտները ձեռք են բերել կարդալու որակական հատկանիշների պահպանմամբ տարրական մակարդակով ընթերցելու ունակություն, անհրաժեշտ է գրաճանաչության գործընթացն արդիականացնել մասնավորապես անհատակողմնորոշված, աշակերտակենտրոն ուսումնական գործընթացին ներկայացվող պահանջների տեսանկյունից:

Գրաճանաչության թե՛ ավանդական, թե՛ ժամանակակից մեթոդներն արդյունավետ են նաև սակավակազմ դպրոցներում (ինչպես երկհամակազմ, այնպես էլ՝ միահամակազմ), եթե գրաճանաչությունն իրականացնող ուսուցիչները մեթոդապես պատրաստ են կրթության կազմակերպման այդպիսի ձևի իրականացմանը, ինչպես նաև այբբենարաններում հաշվի են առնված նշված դպրոցների բազմաբնույթ առանձնահատկությունները:

Կրտսեր դպրոցականներին գրաճանաչ դարձնելու և կարդալու տարրական կարողության ձևավորման գործընթացում մշտապես կարևորվել են այբուբենի գրաֆիկական առանձնահատկությունները: Ուշագրավ է և տրամաբանական, որ գրաֆիկան, որպես գիտության ինքնուրույն լատին, ձևավորվել է շատ ավելի ուշ, քան ծագել է մարդկանց կարդալու ցանկությունը: Այս պատճառով՝ գրաճանաչության մեթոդիկայի գիտական սկզբունքների, այդ թվում՝ կարդալու տարրական կարողության ձևավորման համար նախատեսված տառատեսակի ընտրության տեսական հիմանավորումը երկար ժամանակ ձևավորվում էր տարբերայնորեն,

հաճախ՝ երեխաներին գրաճանաչ դարձնող առանձին անհատների ուժերով, անգամ նրանց ձեռագրի տեսակով:¹

Գրաճանաչության մեթոդիկայի հիմքը նախապես եղել է տառը: Այդ է պատճառը, որ պատմության ընթացքում գերակշռել են գրաճանաչ դարձնելու տառային մեթոդները: Դրանք լուրջ ձեռքբերումներ են եղել, որոնք այսօր գիտության մեջ դիտարկվում են որպես պատմական նվաճումներ, թեև գրաճանաչության արդի մեթոդիկայում կիրառվող թափանցիկ հնարներ վերցված են հենց այդ ակունքներից: Տառերով կարդալու պատմական մեթոդից գրաճանաչության մեթոդիկան հետագայում որդեգրեց տառանունների գործածման սկզբունքը, տառի ճանաչումից հետո նրա արտասանության մեջ հնչում է տառը ներկայացնող հնչյունների խումբը (այս, մեն, գիմ...): Մեթոդական այս սկզբունքը մասնավորապես կիրառվում է Սփյուռքում՝ պայմանավորված արևմտահայերենի հնչյունաբանության առանձնահատկություններով: Հայ իրականության մեջ գրաճանաչության գործընթացում հնչյունն ընդունվեց որպես հիմք, և գերիշխեց հնչյունային մեթոդը, երբ Մաշտոցն ու իր սաներն սկսեցին հայ մանուկներին կարդալ-գրել սովորեցնել՝ տարածելով Հայոց այբուբենը (հիշենք, որ դա 405 թվականն էր): Հնչյունային կամ հնչական մեթոդը փոխանցվեց մանկավարժական մտքի պատմության փուլերով՝ հաճախ մերժվելով կամ ձևափոխվելով, և բյուրեղացվեց Մ. Մաշտոցի գործը շարունակողների կողմից ու հասավ մինչև Ղազարոս Աղայան:

19-րդ դարում գիտակցվեց մաշտոցյան այբուբենի հնչյունային լինելու առավելությունն ու արժեքը և գրաճանաչության գիտական որոշակի սկզբունքների հերթագայությամբ՝ վերջնականապես ընդունվեց հնչյունային մեթոդը: Այն Աղայանի շնորհիվ կատարելագործվեց, գիտականորեն հիմնավորվեց, հրատարակված այբբենարանների միջոցով փոխանցվեց և հաստատապես մտավ հայ դպրոց:

Այսօր էլ մասնագիտական գրականության մեջ այն անվանվում է Աղայանի մեթոդ: Ռուս մանակավարժական մտքում հնչյունային մեթոդը ներկայացրեց Ուշինսկին, ով ճիշտ է, իր մեթոդը չսահմանեց գիտականորեն, սակայն այն ներդրեց իր այբբենարաններում և գրաճանաչության մեթոդիկայում: Հայ իրականության մեջ հետագայում այդ մեթոդով այբբենարաններ ստեղծեցին Ա. Վ. Ճյուղուրյան, Մ. Գասպարյանը, Ա. Տեր-Գրիգորյանը, Ջ. Գյուլամիրյանը, Ա. Քյուրքչյանն ու Լ. Տեր-Գրիգորյանը, Վ. Սարգսյանը: Այբբենարանագիտության մեջ լուրջ ներդրում ունեցավ պրոֆեսոր Ա. Տեր-Գրիգորյանը, ով ամփոփեց ու ստեղծագործաբար վերամշակեց հնչյունային մեթոդն ու դրա գործադրման հնարները՝ դիտարկելով նաև

¹ Գյուլամիրյան Ջ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Զանգակ 97, Երևան, 2009:

2. Գյուլամիրյան Ջ., Մայրենիի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Եր., 2015:

3. Էդիլյան Գ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Թ., 1923:

գրաճանաչության գործընթացի ինքնատիպությունը, արդյունքներն ու այլ մեթոդների նկատմամբ վերլուծական-համադրականի առավելությունները: Հնչյունային վերլուծական-համադրական մեթոդով աշխատելիս շատ ժամանակ է տրամադրվում հնչյունների շուրջ տարվող աշխատանքին՝ մեծ ջանքեր և եռանդ պահանջելով և՛ ուսուցչից, և՛ աշակերտից: Հնչյունային մեթոդի կիրառման դեպքում գործընթացն իրականացվում է հետևյալ քայլերով.

ա. հնչող խոսքի ունկնդրում և վերարտադրում,

բ. խոսքից բառի առանձնացում, արտասանում,

գ. արտասանած բառի վանկային, ապա հնչյունային վերլուծություն,

դ. բառի մեջ մտնող առանձին հնչյունների արտաբերում, արտաբերման նրբությունների քննարկում,

ե. հնչյունի պատկերի՝ տառի դիտարկում (մասնիկներն ու դրանց համադրման ձևերը),

զ. նորածանոթ և ծանոթ տառերի համադրում, տառակապակցությունների և բառերի կազմում, ընթերցում, է. գրուսուցում:

Բառի գիտակցումը և տառապատկերի գրառումը վերը նշված աշխատանքային քայլերի օրինաչափ ավարտն է: Հնչող խոսքի դիտարկման ճանապարհով գրաճանաչության գործընթացը խարսխվում է երեխաների խոսքային կարողությունների վրա. երեխաները դպրոց գալու պահին արդեն տիրապետում են բանավոր խոսքի մի շարք առանձնահատկությունների: Այս մեթոդն ուսուցիչներին հասկանալի է և մատչելի, քանի որ իրենց ծանոթ գրաճանաչության մեթոդիկայում բծախնդրորեն մշակված են հնչյունային աշխատանքի քայլերն ու հնարները և հիմնավորված, որ գրաճանաչության գործընթացի լեզվաբանական հիմքը հայոց լեզվի հնչյունային շերտն է՝ հնչյունաբանությունը:²

Հայ գրաճանաչության մեթոդիկայի պատմության մեջ կարելի է գտնել բազմաթիվ օրինակներ, որոնք հաստատում են վերը նշվածը: Հնչյունաբանությունը, գրաճանաչությունը մշտապես մեթոդներ է թելադրել ուսուցչին և աշակերտին, հիմնավորել է հնչյունային վերլուծական-համադրական աշխատանքի ընթացքն ու կիրառված հնարները, իսկ այսօրվա արևմտյան հեղինակներին օգնել է որոշելու ուսուցանվող հնչյուն-տառերի հաջորդականությունը: Այսպես, օրինակ, երեխաները նախ պիտի ճանաչեն այն հնչյուն-տառերը, որոնք համապատասխանում են պարզ հնչյուններին: Այդպիսի պարզ հնչյուններ են ձայնավորները և մի շարք բաղաձայն հնչյուններ (ս, ր, տ, շ, լ, մ, կ, ն, պ): Հայ իրականության մեջգործող այսօրվա արևմտյան հնչյունները գրեթե նույն հաջորդականությամբ էլ ներկայացվում են այսօրվա արևմտյան:

² 5. Մանուկյան Ս. Պ., Մանկավարժական և աշակերտական դասանպատակները, Եր., <<Լուսաբաց>>, 2003:

Այնուհետև հերթով դասկարգվում են և աշակերտին ներկայացվում, ըստ հնչման աստիճանական բարդացման, հնչյուն-տառերը: Ի դեպ մեր ուսումնասիրած այլալեզու բազմաթիվ այսպես անվանված ևս տառերի ուսուցման հաջորդականությունը որոշված է նույն սկզբունքով:

Այսպիսով, հնչյուն-տառերի ուսումնասիրման և յուրացման այսպիսի հաջորդականության ընտրությունն առաջին հերթին պայմանավորված է առաջին դասարանցիների համար հնչյունային վերլուծական-համադրական աշխատանքի ոչ միայն կարևորությամբ, այլև՝ մատչելիությամբ: «Որքան բաղաձայն հնչյունը երկար է հնչում, այնքան ավելի դյուրին է այն համադրել ձայնավոր հնչյունին, կամ, ինչպես ուսուցիչներ են ասում՝ ձուլել ձայնավորին», - նշում է Վ. Բ. Վախտերովը:

Ճիշտ մեկ դար առաջ այս բնութագրումը լավագույնս հիմնավորում է գրաձանաչության դասի ժամանակ հնչյունային աշխատանքին առավելություն տալը: Գրաձանաչության դասի գլխավոր նպատակը երեխային կարդալ սովորեցնելն է, որի համար անհրաժեշտ է տեսողական զգայարանն աշխատեցնել լսողական և խոսքաարտաբերական զգայարանների հետ համատեղ: Վերջինների աշխատելու կարողությունը դպրոց ընդունվելու պահին երեխաները տիրապետում են: Խնդիրն այս փուլում նրանց երեք զգայարանների համատեղ աշխատանքի «համաձայնեցումն է»: Գրաձանաչության փուլում յուրացվող տառերի հաջորդակա- նության որոշման երկրորդ սկզբունքը պայմանավորված է վերը նշված խնդրի կարևորմամբ, որքան հնարավոր է քիչ ժամանակում, սահմանափակ տառերով, աշակերտներին կարդալ սովորեցնել: Այս հանգամանքը թելադրում է այն հնչյուն-տառերի առաջնահերթ ուսուցումը, որոնք խոսքում ունեն բարձր հաճախականություն. բնականաբար այդ հնչյուն-տառերով կարելի է կազմել և կարդալ թանկ, թանկապակցություններ, նախադասություններ և կապակցվածքնագրեր:

Նշենք որ, «լավ այբբենարանի» չափանիշներից մեկը որքան հնարավոր է շուտ կարդալ սովորեցնելն է: Ուշագրավ է և հիմնավոր, որ խոսքում թանկ հաճախականություն ունեցող հնչյունտառերը նաև պարզ են և բարեհունչ: Դրանք ևս վերը նշված հնչյունտառերն են:

Գրաձանաչության գործընթացի կազմակերպման ընթացքում հնչյուն-տառերի ուսուցման հաջորդականությունը միայն հնչույթաբանությամբ չի պայմանավորված և գրաձանաչության մեթոդիկայի հիմքում միայն հնչյունաբանությունը չի դրված: Կարդալը սերտորեն առնչվում է խոսքի գրավոր տեսակին:

Պատահական չէ, որ գրաձանաչության մեթոդիկայի համաձայն՝ կարդալն ու գրելը պիտի միասին ուսուցանել. կարդալը նպաստում է գրելու կարողության ձևավորմանը, իսկ գրելը՝ կարդալու: Այդ հիմնավորմամբ էլ՝ միանգամայն օրինաչափ է խոսքային գործունեության այդ տեսակի (կարդալու) առնչությունը տառատեսակի՝ տառերի գրաֆիկայի հետ: Այս է պատճառը,

որ հնչյունաբանությունը և խոսքում հնչյունների գործածման հաճախականությունը հավասարապես գրաճանաչության ընթացքում կարևորվում են:

Տառերի հաջորդականության որոշման չափանիշ է համարվում նաև տառերի գրաֆիկան: Ցավոք, հայերենի տառապատկերների ուսումնասիրության և գրաճանաչության շրջանի համար երաշխավորելիության չափանիշների համատեքստում թե՛ պատմական, թե՛ արդի մասնագիտական գրականության մեջ մենք դրանք չենք թաքցնում: Այնինչ եթե հնչյունաբանությունը գրաճանաչության մեթոդիկային թելադրում է հնչյունների շուրջ տարվող բազմաբնույթ աշխատանքի մեթոդներ և հնարներ, այսինքն՝ ապահովում է բանավոր աշխատանքի բովանդակությունը, ապա տառերի գրաֆիկան պիտի «պատասխանի» գրելու գործընթացում ծագած հարցերին: Գրաճանաչության ժամանակակից մեթոդիկան այս հարցում դեռևս փնտրտուքի մեջ է. մինչ այդ սերունդները շարունակում են գրել սովորել թե՛ գրաֆիկական, թե՛ մեթոդական իմաստներով գիտականորեն չհիմնավորված տառատեսակներով:³

5-6 տարեկան երեխաներին դպրոցական ուսուցմանը ժամանակին նախապատրաստելը նպաստում է նրանց մեջ ուսումնական աշխատանքի նկատմամբ սեր և հետաքրքրություն դաստիարակելուն, անհամեմատ հեշտացնում է մանկապարտեզային կյանքից անցումը դպրոցական կյանքին, ուսումնառությանը: Ապահովվում է նաև կրթության երկու աստիճանների՝ նախադպրոցական և դպրոցական տարրական ուսուցման միջև եղած անհրաժեշտ հաջորդականությունը: Երեխային դպրոցին նախապատրաստել ասելով՝ շատ ծնողներ ու նույնիսկ մանկավարժներ հասկանում են նրան գիտելիքներով (գրելու, կարդալու, թվաբանական հմտություններով) զինելը: Սակայն, դպրոցին նախապատրաստել ասելով՝ առաջին հերթին հասկանում ենք՝ ինքնուրույնություն: Երեխան դպրոց հաճախելուց առաջ արդեն պիտի լիարժեք տիրապետի ինքնուրույն հագնելու-հանվելու, իր անկողինը՝ թեկուզև անփույթ, հավաքելու, ուտելու, իր պայուսակը դասավորելու, զուգարանից կոկիկ օգտվելու, իրեն հուզող հարցերը տալու, խնդրանք արտաբերելու և այլ նմանատիպ տարրական հմտությունների: Ինքնուրույնության պակասը ամենաշատն է խանգարելու երեխային ուսուցման գործընթացում:

Շատ կարևոր է ուշադրությունը կենտրոնացնելու կարողությունը: Ծնողների մեծ մասը գիտի, որ փոքրիկ երեխաները դժվարանում են իրենց ուշադրությունը երկար ժամանակով կենտրոնացնել միևնույն գործի կամ դասի վրա: Սա անհանգստության առիթ չէ, և ոչ մի դեպքում պետք չէ երեխայի մեջ ինչ-որ շեղումներ փնտրել: Նմանատիպ խնդիրներն այս տարիքի երեխաների համար միանգամայն բնական են: Բազմաթիվ ծնողներ բողոքում են, որ երեխան դժվարանում է

³ Գյուլամիրյան Ջ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Չանգակ 97, Երևան, 2009:

2. Գյուլամիրյան Ջ., Մայրենիի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Եր., 2015:

իր տեղում նստել երկար ժամանակ: Պատճառը կարող է լինել երեխայի ֆիզիկական կամ մտավոր խիստ ծանրաբեռնվածությունը: Հնարավոր է, որ նա բավարար չի քնում կամ հանգստանում, կամ օրվա ընթացքում սթրեսային իրավիճակներում է հայտնվում: Պետք է անպայման պարզել երեխայի դժվարությունների պատճառները: Լսել կարողանալը շատ կարևոր հմտություն է, որը պիտի օգնի նրան գիտելիքներ ձեռք բերել, որպես անձ ձևավորվել բազմազան իրավիճակներում ողջ կյանքի ընթացքում: Երեխային լսել սովորեցնելու մի քանի միջոց կա, սակայն դրանցից ամենակիրառականը մեկն է:

Ծնողները կարող են նպաստել երեխայի խոսքի զարգացմանը՝ բառերը ճիշտ արտասանելով, երեխայի սխալ արտասանություններն ուղղելով: Դպրոց գնալուց առաջ երեխան պիտի տիրապետի բանավոր խոսքին՝ ճիշտ արտասանի իրեն ծանոթ բառերը, ազատ և անկաշկանդ խոսի, ըստ անհրաժեշտության բարձր կամ ցածր՝ սեփական մտքերն արտահայտել կարողանա, հեքիաթների ու պատմությունների մասին հարցերին պատասխանի, հարցեր տա, եթե ինչ-որ բան պարզ չէ իրեն, անգիր հիշի կարճ բանաստեղծություններ և այլն: Նախադպրոցական տարիքի երեխայի համար պետք է ոչ փոքր տեքստերով շատ հեքիաթներ կամ զանազան պատմություններ կարդալ: Խոսքի զարգացումը, գրագիտությունն անմիջականորեն կախված են երեխային շրջապատող միջավայրի գրագետ խոսքի հագեցածությունից: Ելնելով դպրոց ընդունվող երեխաներին ներկայացվող արդի պահանջներից՝ հանձնարարվում է ավագ խմբում իրականացնել վաղ գրաճանաչության նախապատրաստում, որը հանդիսանում է մայրենի լեզվի բաժնի բաղադրիչներից մեկը: 5-6 տարեկանների վաղ գրաճանաչության վերաբերվող պարապմունքներն ունեն զարգացնող բնույթ: Վերլուծական, համադրական խոսքային վարժությունների համակարգի միջոցով ապահովվում է երեխաների մտավոր զարգացումը: Մտավոր զարգացումը կառուցվում է 5-6 տարեկան երեխաների կենդանի խոսքի, խոսքային կենսափորձի, կապակցված խոսքի համակարգի, խոսքային լսողության զարգացման հիման վրա: Երեխաներին պատկերացում է տրվում նախադասության՝ բառ – վանկ – հնչյուն վերլուծական շղթայի մասին: Այս պարապմունքների միջոցով ոչ միայն զարգանում են երեխաների մտավոր կարողությունները, այլև հոգեկան գործընթացները՝ ուշադրությունը, հիշողությունը, մտածողությունը, նաև՝ կամքը, հույզերը, զգացմունքները, զգայարանները, այսինքն՝ ողջ հոգեկան աշխարհը՝ ազդելով զարգացումն ապահովող բոլոր բաղադրիչների վրա, որոնցով պայմանավորվում են ուսուցման գործընթացի նպատակների և խնդիրների իրականացումը: Հետևաբար, պարապմունքների ժամանակ կարևոր նշանակություն ունի ուսուցման զարգացնող խնդիրների իրականացումը:

Ուսումնական գործունեության ընթացքում ամենակարևոր խնդիրներից մեկը սովորողների խոսքի զարգացումն է, հաղորդակցվելու կարողության ձևավորումը, քանի որ մարդու հիմնական

յուրահասկություններից մեկը հաղորդակցվելու ընդունակությունն է. խոսքի միջոցով են իրագործվում բարձրագույն հոգեկան գիտակցական գործընթացներն ու շփման առավել կատարյալ, սոցիալական տեսակետից անհրաժեշտ ձևերը: Ուսումնական գործունեությունը բարդ ու բազմակողմանի գործընթաց է, և այն առավել արդյունավետ իրականացնելու համար հարկավոր է ճիշտ կազմակերպված աշխատանք, որի ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ սովորողը գիտելիքների ձեռքբերմանը զուգահեռ ստանում է իր կյանքի հետագա գործունեության համար անհրաժեշտ սոցիալական փորձ: Ուսումնառության ընթացքում իրականացվում է երեխայի հոգեկանի զարգացումը, ձեռք է բերվում գիտելիք, մշակվում այլընտրանքային ճանապարհով գիտելիքների ձեռքբերման կարողություն, ձևավորվում ճանաչողական ընդունակություններ, մարդկանց և իր նկատմամբ սեփական վերաբերմունքի դրսևորում: Կրթության հետ միաժամանակ երեխան պետք է դառնա նախաձեռնող, կարողանա ինքնուրույն հետազոտել, ստեղծագործել, ձեռք բերած գիտելիքները կիրառել գործնականում, փոխանցել իր իմացածը, ձեռք բերել հաղորդակցական, համագործակցային կարողություններ և ինքնուրույնություն: Կրտսեր դպրոցական տարիքը գիտելիքների կուտակման տարիք է, և այս տարիքի երեխաները պատրաստակամ են գիտելիքներ ձեռք բերելու հարցում: Ուսուցման հիմքը դրվում է ուսումնառության սկզբնական շրջանում և այնուհետև շարունակվում դպրոցական ողջ տարիների ընթացքում, և ոչ միայն...⁴

Նոր դպրոց մտնող երեխայի խոսքի զարգացման աշխատանքներն իրականացվում են լեզվական տարրական գիտելիքների ուսուցման միջոցով, որի ընթացքում լուծվում են աշակերտի խոսքի զարգացման մի շարք խնդիրներ՝ հնչյունների ուղղագրությունն ու ուղղախոսությունը, ճիշտ շեշտադրումը, բառակապակցություններ, ապա նախադասություններ կառուցելու կարողությունը, բառիմաստի ընկալման, ճիշտ կիրառման և պատկերավոր խոսք կառուցելու կարողությունը: Ամրապնդման համար համապատասխանաբար կատարվում են ճանաչողական և կիրառական վարժություններ: Սկսած նախաայբբենական շրջանից՝ աշակերտներին գաղափար է տրվում բանավոր և գրավոր խոսքի մասին, պատումի, նախադասության մասին, զարգացվում նրանց տեսողական-պատկերային մտածողությունը, ձևավորվում մտքերը հասկանալի և ճիշտ ձևակերպելու, հաղորդակցվելու, ինքնարտահայտվելու կարողություններ: Ուսուցման ընթացքում ուսուցիչը կրտսեր դպրոցականների առջև խնդիր է դնում իր կողմից առաջադրվող հարցերին տալ լիարժեք և տրամաբանված պատասխաններ, խոսել ճիշտ ու գրագետ, խուսափել անհարկի կրկնություններից: Հատկապես ուշադրություն

⁴ 1. Գյուլամիրյան Ջ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Չանգակ 97, Երևան, 2009:

2. Գյուլամիրյան Ջ., Մայրենիի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Եր., 2015:

3. Էդիլյան Գ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Թ., 1923:

4. Թորոսյան Կ., Չիբուխչյան Կ., Բալայան Ա., Ինչպես պլանավորել մայրենիի դասը, 2-րդ դասարան, Չանգակ, 2016:

5. Մանուկյան Ս. Պ., Մանկավարժական և աշակերտական դասանպատակները, Եր., <<Լուսաբաց>>, 2003:

պետք է դարձնել, որ աշակերտը ազատ և անկաշկանդ մտածի և հաղորդակցվի, կարողանա հասկանալ տրված հարցերը և ճշգրիտ պատասխանել դրանց, կարողանա ճիշտ կողմնորոշվել խոսքային իրադրության մեջ: Երեխային առաջարկում ենք պատմել իր, ընտանիքի, ընկերների, սիրելի իրի և այլ առարկաների կամ երևույթների մասին, սովորեցնում համեմատել և գտնել առարկաների նմանություններն ու տարբերությունները և այլն, ձևավորում ենք դիմացինի խոսքը լսելու կարողություն:

Աշխարհաճանաչողական տեղեկությունների միջոցով զարգացնում ենք խոսքն ու մտածողությունը, նոր բառերի միջոցով հարստացնում բառապաշարը, այն մաքրում ժարգոնային, բարբառային, մակաբույծ բառերից՝ բացատրելով, որ «ամեն մի ավելորդ բառ մոտավորապես նույնն է, ինչ դերասանի համար ավելորդ շարժումը, երաժշտի համար՝ ավելորդ ձայնը, հնչյունը, նկարչի համար ավելորդ գույնն ու վրձնահարվածը»: Արդեն ավագ նախադպրոցական շրջանում աշխատանքներ են տարվում խոսքի, բառի, նախադասության և տեքստի շուրջ, գործնականում կիրառում լեզվական նախնական գիտելիքները:

Օրինակ՝ բառի մասին գաղափար կազմելու համար երեխաներին հարցնում ենք, թե ինչ են տեսնում իրենց շրջապատում, աշակերտները սկսում են անվանել տարբեր առարկաներ, այնուհետև հարցնում ենք, թե ինչպես են տարբերում այդ առարկաները, աշակերտները անվանում են առարկաների տարբեր հատկանիշներ, բնութագրում են դրանք, ասում, թե որ առարկան ինչի համար է: Գրաճանաչության մեթոդիկան զբաղվում է գրաճանաչության ուսուցման հարցերով՝ գրուսուցման ժամանակակից մեթոդի, 6—7 տարեկան երեխաների տարիքային առանձնահատկությունների, այբբենարանի կառուցվածքի ու բովանդակության, ուսումնական աշխատանքի գիտական կազմակերպման, երեխաների համակողմանի դաստիարակության խնդիրների ընդգրկումով: Այս առումով էլ գրաճանաչության մեթոդիկան հենվում է ժամանակակից մանկավարժության ու դիդակտիկայի, մանկավարժական հոգեբանության ու մարդաբանության, մայրենի լեզվի մեթոդիկայի հնչյունաբանության վրա, որոնք նրա տեսական հիմունքներն են կազմում՝ յուրաքանչյուրը յուրովի նպաստելով գրաճանաչության ուսուցման գիտական սկզբունքների մշակմանը: Հաշվի առնելով 5-6 տարեկան երեխաների տարիքային առանձնահատկությունները՝ վաղ գրաճանաչության ծրագրային խնդիրների լուծումն իրականացվում է բազմազան խաղերով, դիդակտիկ վարժություններով, հանելուկ-խնդիրներով, խաղ-վարժություններով, շուտասելուկներով և ընդհանուր զարգացմանը նպաստող այլ վարժություններով հագեցված պարապմունքներով⁵:

⁵ 4.Թորոսյան Կ., Զիրուխյան Կ., Բալայան Ա., Ինչպես պլանավորել մայրենիի դասը, 2-րդ դասարան, Զանգակ, 2016:
5.Մանուկյան Ս. Պ., Մանկավարժական և աշակերտական դասանպատակները, Եր., <<Լուսաբաց>>, 2003:

Գրաձանաչության ուսուցումն ունի 2 շրջան՝ նախապատրաստական և բուն գրուսուցման: Դպրոցի խնդիրն առաջին շրջանը վարելն է: Այդ շրջանում երեխաների խոսքի զարգացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներում գլխավորը նրանց բառապաշարի ճշտման, հղկման ու հարստացման, ինչպես նաև կապակցված խոսք կառուցելու ունակության մշակումն ու զարգացումն է: Այս շրջանում հատուկ աշխատանք է տարվում նկարի, տեսաձևի, լսածի մասին կապակցված և ամբողջական ձևով պատմելու, խոսքից կամ պատմությունից նախադասությունն առանձնացնելու, նախադասությունը բառերի վերլուծելու, պահանջված բառն անջատելու, բառը վանկերի բաժանելու, վանկերը հնչյունների վերածելու և այդ հնչյունների շարքից անհրաժեշտ հնչյունն առանձնացնելու կարողությունները մշակելու ուղղությամբ: Երեխաներին գաղափար է տրվում նաև հնչյունի և տառի մասին (հնչյունը լսում ենք, արտասանում, տառը տեսնում ենք, կարդում ու գրում):

Գրաձանության նախապատրաստման գործընթացը զարգացնող դարձնելու հիմնական պահանջը երեխաների ուսումնական գործունեության ընթացքում՝ դա ինքնուրույն աշխատանքի ծավալումն է և սիմվոլիկ գննականության օգտագործումը:

Գրաձանաչության նախապատրաստման հաջորդ սկզբունքը դաստիարակող ուսուցման սկզբունքն է, որը դիդակտիկայում կիրառվող հիմնարար սկզբունքներից է:

Գրաձանաչության ուսուցման մեթոդիկան ստեղծվել է գրերի գյուտից անմիջապես հետո, գրավորի մշակույթի և դպրության սկզբնավորման հետ միաժամանակ: Գրաձանաչության ուսուցման նոր մեթոդների ստեղծման գործում մեծ նշանակություն են ունեցել Ֆ. Գիդեկենը, Հ. Ստեֆանին, որոնց ստեղծած մեթոդիկայի հիմքում ընկած էին հնչյունների համադրումը դեպի նոր ամբողջական միավորը՝ նախադասությունը և այդ միավորը վերլուծելու միջոցով դեպի խոսքի տարրական մասնիկները գնալու գիտակցության սկզբնավորումը: Ահա թե որոնք են նախնական գրաձանաչության ձևավորման գործընթացի բաղադրիչները.

- *Կարդալ և գրել սովորելը սկսվում է կյանքի շատ վաղ շրջանում:*

Երեխաները, որպես կանոն, շատ վաղ են շփվում գրավոր լեզվի հետ: Տանը նրանց համար գրքեր են կարդում, նրանք տանը և դրսում տեսնում են ամենատարբեր ցուցանակներ, պիտակներ և պատկերանիշեր: Վաղ տարիքում երեխաները փորձում են նաև «գրել»՝ խզրզել:

Կարդալն ու գրելը վաղ տարիքում զարգանում են միաժամանակ և փոխկապակցված: Երեխաները չեն սովորում նախ՝ կարդալ, իսկ հետո՝ գրել: Իրականում գրելը՝ որպես վաղ ուսումնական գործունեություն, երեխաների համար ավելի հեշտ է, քան կարդալը:

Գրաձանաչությունը զարգանում է իրական կյանքի իրավիճակներում, որտեղ կարդալն ու գրելը ծառայում են որոշակի գործողություններին:

Երեխաները գրաճանաչություն են սովորում ակտիվ ներգրավվելով որոշակի գործունեության մեջ, օրինակ՝ իրենց սիրելի պատմություններն «ընթերցելու» միջոցով: Երբ երեխան մատր, սահեցնելով գրքի տողերի վրայով, «վերընթերցում» է իր սիրելի գիրքը, նա անգիր չի կրկնում մտապահված տեքստը, այլ ավելի շուտ վերակառուցում է գրքի բովանդակությունը: Կամ երեխաները հաճախ ձևացնում են, թե գրում են, Գրելու այդ նմանակումը մի ձև է՝ տեսնելու այն հնչյունների տարրերը, որոնք ծանոթ են երեխային:

Երեխաների համար կարդալը հատուկ դեր է խաղում վաղ գրաճանաչության զարգացման համար :

Գրագիտության ուսուցման էությունը որոշելու համար նախ անհրաժեշտ է իմանալ ինչ առանձնահատկություններ ունի գրավոր խոսքը, և առաջնայինը կարդալ թե գրել իմանալն է: Կարդալը և գրելը խոսքային գործունեության տեսակներ են, որոնց հիմքում ընկած է բանավոր խոսքը: Երեխայի գրագիտության ուսուցման հիմք է հանդիսանում երեխայի ընդհանուր խոսքային զարգացումը: Ազատ խոսքը կարևոր գործոն է գրավոր խոսքի ուսուցման համար:

Խոսքի ձևավորման, գրաճանաչության զարգացման, գրագիտության ուսուցման ցուցանիշներ են հետևյալ ունակությունները՝ ուշադրությունը սևեռել խոսքային խնդրին, ազատ կազմել մտքերը, մտածել, գնայատել խոսքը: Էլկոնինը իր ուսումնասիրություններում եկել է այն եզրահանգման, որ կարդալու ուսուցումն առավել հեշտ է բառերի վանկային վերլուծություն կատարելով, քանի որ վանկը բնական արտահայտչականության միավորն է: Կարդալու ընթացքում վանկատումը դժվարություն չի առաջացնում: Հայ գիրը հնչյունատառային է: Այն հստակ արտահայտում է խոսքը: Կարդալու հոգեբանական մեխանիզմը հետևյալն է. սկզբնական փուլը բառի հնչյունային կողմի և տառային մոդելի գիտակցման գործընթացն է: Այն որոշում է գրաճանաչության ուսուցման ուղին՝ տառերի հնչյունային նշանակության ուսումնասիրությունից մինչև խոսքի հնչյունային կողմի վերլուծա համադրական գործընթացը: Այսօր կիրառվում են Էլկոնինի մեթոդը, Կիրյուշկինի, Շանկոյի, Գորեցկու հնչյունավանկային մեթոդները: Այս մեթոդների հիմքում ընկած է կարդալու տեսակետային սկզբունքը, օրինակ՝ տուն, տար, տիր, տեղ բառերի մեջ «տ» հնչյունն իր արտաբերումը փոխում է՝ կախված նրանից, թե ինչ հնչյուն է իրենից հետո: Երեխան պետք է կարողանա ճիշտ արտաբերել բաղաձայն և ձայնավոր հնչյունները բառերի մեջ: Կարդալու մեխանիզմի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտ է մեծ նշանակություն տալ երեխայի հնչյունային լսողության զարգացմանը, որը մարդկային խոսքի հնչյուններն ընկալելու ընդունակություն է: Մանկան խոսքի զարգացման մի շարք ուսումնասիրությունները՝ Գվոզդև, Շվաչկին, Լյամինա/ ցույց են տվել, որ հնչյունային խոսքը շատ վաղ է զարգանում: 2 տարեկան երեխան արդեն որոշակիորեն տիրապետում է մայրենի լեզվին, իսկ 5 տարեկան երեխան տիրապետում է խոսքի հնչյունային կողմին, և հենց այս

տարիքն էլ կարելի է համարել բարենպաստ տառաճանաչության համար: Գրաճանաչության զարգացումը տեղի է ունենում ոչ միայն ավագ տարիքում, այլ ողջ նախադպրոցական մանկության շրջանում:

- 4-5 տարեկանում երեխան գործնականում ծանոթանում է «բառ» և «հնչյուն» տերմիններին, դրանք կարողանում է կիրառել վարժությունների, խոսքային, բառային, խաղերի ընթացքում: Երեխան ծանոթանում է կարճ բառերին, ձայնավոր և բաղաձայ հնչյուններին:
- 5-6 տարեկան երեխային սովորեցնում են կատարել բառի հնչյունային վերլուծություն, տեղին կիրառել սովորած տերմինները:

«Բառ» տերմինը երեխան յուրացնում է հաղորդակցման ընթացքում, բառապաշարի ակտիվացման, հարստացման միջոցով: Դաստիարակը պետք է հաճախակի կրկնի հետևյալ արտահայտությունները. «Լսիր, ես ինչպես եմ արտասանում այս բառը», « Ճիշտ արտասանիր այս բառը» և այլն: Կարելի է օգտվել գրական ստեղծգործություններից, հեքիաթներից, խաղերից:⁶

Ծանոթացում նախադասության բառակազմի հետ: Նախադասության հետ ծանոթացման ժամանակ նախ ահրաժեշտ է նախադասությունն առանձնացնել խոսքից: Օրինակ՝ նկարով պատմումի ժամանակ նախ անհրաժեշտ է առանձնացնել պատմվածքի յուրաքանչյուր նախադասությունը: Բացատրել, որ ամեն մի նախադասություն ունի իր միտքը: Նախադասության ամրապնդման համար անհրաժեշտ է օգտագործել հետևյալ հնարները՝ տրված բառերով կազմել նախադասություն, անվանել նկարը, փոքրիկ պատմություն հորինել աղվեսի մասին, երկու նկարներով կազմել մեկ նախադասություն և այլն: Ուսուցումը սկսվում է պարզ նախադասություններից / 2-3 բառ, օրինակ՝ տիկնիկը քնեց: Ուսուցման հիմքում ընկած է ճիշտ արտասանությունը, ձայնով բառերի առանձնացումը, դրանց քանակի և հերթականության որոշումը:

Ծանոթացումբառի վանկային կազմին: Ընթերցանության նախապատրաստումը ենթադրում է վանկերով, այլ ոչ թե տառերով կարդալու ունակության ձևավորում: Բառի վանկային կազմի հետ ծանոթացման խնդիրը կայանում է նրանում, որ երեխաները գիտակցեն բառի վանկային կազմը, դրանց հաջորդականությունը բառի մեջ և քանակը, կարողանան տրված վանկերով բառեր կազմել: Դաշատ բարդ գործընթաց է, որն երեխայից պահանջում է բարդ մտածական գործողություններ: Ուսուցման սկզբնական շրջանում կիրառվում են երկվանկանի բառեր՝ կատու; գրն-դակ; աղ-վես: Երեխաները դրանք լսում են նախադասությունների մեջ և կրկնում: Այնուհետև երեխաներին առաջարկվում է ասել, թե բառի մեջ քանի վանկ կա: Դաստիարակը հենվում է ոչ միայն երեխաների լսողական ընկալման, այլև տեսողական ընկալման վրա: Ողջ

⁶ 3. Էդիյան Գ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Թ., 1923:

4. Թորոսյան Կ., Չիբուխյան Կ., Բալայան Ա., Ինչպես պլանավորել մայրենիի դասը, 2-րդ դասարան, Զանգակ, 2016:

ուսումնական գործընթացում կիրառվում են բառերի մեջ վանկերի քանակի և հերթականության որոշման հնարներ: Այս խնդիրների իրագործման համար կիրառվում է «Կենդանի վանկ» խոսքային խաղը, որը նախորդ խաղի նման է, այստեղ երեխաները հանդես են գալիս «կենդանի վանկերի» դերում:

Բառի հնչյունային կազմի հետ ծանոթացման գործընթացում անհրաժեշտ է արտասանվող բառը դարձնել սաների դիտման և վերլուծության օբյեկտ: Սաների կողմից բառի հնչյունային կողմի հետ ծանոթացումը սկսում է կրտսեր և միջին խմբերում, երբ հնչյունային կուկտուրայի դաստիարակության ընթացքում վարժությունների և խոսքային խաղերի միջոցով սաները սովորում են պարզ և հասկանալի արտասանել հնչյունները, արտասանել որոշակի հնչյուն պարունակող բառեր, դրանք արտասանել ձայնի տարբեր ուժգնությամբ: Երեխաներին բառը հնչյունային վերլուծության ենթարկել սկսում են սովորեցնել միջին խմբում: Այս փուլը համարվում է նախապատրաստական փուլ հնչյունային վերլուծության, իսկ հետագայում նաև՝ ընթերցանության ուսուցման համար:

Ավագ նախադպրոցական տարիքում խնդիր է դրվում ձևավորել հնչյունային վերլուծության ունակությունը: Իրականացվում է հետևյալ կերպ.

1. Բառերում հնչյունների դասավորության որոշում,
2. Հնչյունների տարբեր գործառույթների որոշում,
3. Տվյալ լեզվին հատուկ հիմնական հնչյունային հակասությունների որոշում

Ավագ նախադպրոցական տարիքում ձեռքի և աչքի՝ գրուսուցմանը պատրաստելու հիմնական խնդիրները հետևյալն են.

1. Տեսողական ճիշտ ընկալման զարգացում, ամբողջից մասնակի անջատելու, դրանք նորից ամբողջացնելու ունակության զարգացում, տարածության ճիշտ դիֆերենցման զարգացում;
2. Տարածության մեջ կողմնորոշվելու կարողության զարգացում՝ աջ, ձախ, աջ կողմում, ձախ կողմում, վերև, ներքև/;
3. Ծանոթացում գրելու կանոններին/գրում ենք ձախից աջ՝ պահպանելով տառերի համաչափությունը և դրանց միջև եղած հեռավորությունը\;
4. Ձեռքի մանր մկանները պատրաստել գրելուն, ինչպես նաև մշակել տրված պահանջին համապատասխան սեփական գործողությունները կառավարելու ունակություն;
5. Մշակեր իր դիտումներին և կատարած գործողություններին խոսքային բացատրություն տալու ունակություն;

6. Սովորեցնել գրելուց առաջ նստել համապատասխան դիրքով, աչքերը տետրից պահել որոշակի հեռավորության վրա \30սմ/, տետրը դնել համապատասխան ձևով:⁷

Եզրակացություն

Մենք մեր ուսումնասիրության ընթացքում նկատեցինք, որ գրաճանաչության դասերի ընթացքում հարկավոր է կարևորել զարգացնող խնդիրների իրականացումը և ակտիվացնել սաների հոգեկան գործընթացները՝ ուշադրությունը, հիշողությունը և մտածողությունը, ամրապնդել կամքը: Անհրաժեշտ եղավ հղկել սովորողների հույզերը, զգացմունքները, այսինքն՝ ողջ հոգեկան աշխարհը:

Հղկել ասելով ի նկատի ունենք երեխայի հետ լինել հավասարը հավասարի ,որ կարողանանք հասկանալ իրենց: Մենք հասկացանք ,որ գրաճանաչության գործընթացը զարգացնող դարձնելու հիմնական պահանջներից են երեխաների ուսումնական գործունեությունն ինքնուրույն ստեղծագործական աշխատանքի վերածումը և խորհրդանշանային գննականության օգտագործումը: Հաշվի առանք, որ 5-6 տարեկան սաների տարիքային առանձնահատկությունները՝ ծրագրային խնդիրների լուծումն իրականացվում է ընդհանուր զարգացմանը միտված բազմազան խաղերով, դիդակտիկական վարժություններով, հանելուկ-խնդիրներով և շուտասեւիկներով հազեցված պարապմունքների միջոցով: Խաղային մեթոդներով անցկացվող թատերականացված պարապմունքներն ուսուցանվող նյութը դարձնում են առավել հետաքրքիր, մատչելի և բովանդակալից: Սաները մտնելով դերի մեջ էլ ավելի մեծ հետաքրքրությամբ սովորեցին ստացած նյութը:

Այս ամենից մենք հետևություն արեցինք ,որ ամրապնդումը նույապես պետք է կազմակերպել այլընտրանքային տարբերակով: Սաների ծնողների հետ զրույց ենք անցկացրել և առաջարկել սաներին տանել տառերի պուրակ էքսկուրսիայի և հետևել ,թե կկարողանան գտնել նշված տառը:

⁷ 1.Գյուլամիրյան Ջ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա , Ջանգակ 97 , Երևան, 2009:

2.Գյուլամիրյան Ջ., Մայրենիի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Եր., 2015:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Գյուլամիրյան Ջ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա , Ջանգակ 97 , Երևան, 2009:
2. Գյուլամիրյան Ջ., Մայրենիի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Եր., 2015:
3. Էդիլյան Գ., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Թ., 1923:
4. Թորոսյան Կ., Չիբուխյան Կ., Բալայան Ա., Ինչպես պլանավորել մայրենիի դասը, 2-րդ դասարան, Ջանգակ, 2016:
5. Մանուկյան Ս. Պ., Մանկավարժական և աշակերտական դասանպատակները, Եր., <<Լուսարաց>>, 2003: